

УДК 330.828 (477) «18/19»

Т.Л. Боднарчук

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ МОДЕЛЕЙ ПРОТЕКЦІОНІЗМУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ГОСПОДАРСЬКІЙ ПРАКТИЦІ

Статтю присвячено висвітленню етапів впровадження політики протекціонізму на українській території в XIX – початку XX ст. Проаналізовано характерні особливості моделей протекціонізму, відмінних за критерієм цільового скерування та практичних механізмів реалізації. З'ясовано систему політико-економічних умов та чинників впливу на зміну концепцій політики урядового покровительства та визначення наслідків її впровадження. Виявлено найбільш ефективну модель протекціонізму з точки зору реалізації його покровительського цільового спрямування.

Ключові слова: економічна історія України, політика протекціонізму, модель протекціонізму, урядове покровительство.

Постановка проблеми. У сучасних умовах попри значний рівень лібералізації світового ринку протекціонізм залишається важливим елементом зовнішньоторговельної стратегії як промислово-розвинених, так і країн наздоганяючого розвитку. Однак якщо країни-економічні лідери навіть за умов жорсткої регламентації торговельних правил з боку СОТ активно застосовують заходи як відкритого, так і прихованого протекціонізму, то для країн другого ешелону, зокрема, для України така можливість нівелюється високим ступенем експорто- та імпортозалежності національної економіки. У зв'язку із послабленням економічних позицій України актуальним стає питання впровадження такої моделі протекціонізму, яка б, з одного боку, не стала перешкодою на шляху подальшої інтеграції країни у систему міжнародних економічних відносин, з іншого боку, створила достатні економічні передумови для розвитку національного виробництва. Пошук відповіді на такий сучасний запит актуалізує необхідність звернення до до-

свіду застосування протекціонізму у вітчизняній економічній історії.

Ретроспективне дослідження різних моделей протекціонізму, апробованих у господарській практиці України, не лише дає уявлення про конкретні умови та механізми реалізації політики урядової підтримки, але й дозволяє проаналізувати відповідні каузальні зв'язки між економічними явищами, а саме з'ясувати здобутки й прорахунки конкретної доктрини протекціонізму та оцінити наслідки її впровадження як на мікрорівні так й на макрорівні. Найбільш показовим у теоретико-прикладному контексті є період XIX – початку XX ст., який в історії господарського розвитку Підросійської України характеризується активним розвитком теорії протекціонізму у вітчизняній науковій літературі та поетапним впровадженням низки моделей урядового покровительства, відмінних за рівнем інтенсивності протекціоністського тиску.

Мета статті – порівняльний аналіз апробованих у вітчизняній господарській практиці XIX – початку XX ст. моделей урядового протекціонізму за критеріями цільового скерування, практичних механізмів та наслідків реалізації.

Основні результати дослідження. Починаючи з XIX ст. активний розвиток промисловості та міжнародної торгівлі зумовив суттєві зміни доктрини зовнішньоекономічної політики більшості держав світу. У промислово-розвинених країнах зміцнення позицій національної буржуазії та її прагнення до освоєння зовнішніх ринків сприяли перегляду науково-практичних постулатів меркантилізму, який впродовж майже трьох століть залишався панівною доктриною господарського розвитку. Відповідно відбулася суттєва лібералізація торговельних режимів держав-лідерів, а в економічній думці – витіснення теорії протекціонізму фритредерською доктриною. У країнах другого ешелону (Німеччина, країни Центральної та Східної Європи) початок XIX ст. відзначений розвитком теорії протекціонізму. Зокрема, в Російській імперії та Підросійській Україні, в тому числі, реалізація політики покровительства відбувалася за умов протиставлення державного, приватно-господарського та загальносуспільного інтересу на практиці та ідейного протистояння протекціоністської та фритредерської доктрини в економічній думці, що, своєю чергою, зумовлю-

вало зміну форм протекціонізму від заборонного до ліберального. Така еволюція заступницької політики відбувалася протягом декількох етапів, на кожному з яких сформувалася окрема модель протекціонізму (див. табл. 1).

Таблиця 1

Етапи розвитку та відповідні їм моделі вітчизняного протекціонізму (XIX – початок XX ст.)

№ п/п	Роки	Історична епоха	Назва моделі
I	1801–1822	Правління Олександра I (1801–1825)	Ліберальний протекціонізм
II	1822–1850	Кінець правління Олександра I – царювання Миколи I (1825–1855)	Система митного лімітування
III	1850–1876	Кінець правління Миколи I – царювання Олександра II (1855–1881)	Помірний протекціонізм
IV	1876–1891	Правління Олександра II – царювання Олександра III (1881–1894)	«Золотий» протекціонізм
V	1891–1910	Кінець правління Олександра III – царювання Миколи II (1894–1917)	Жорсткий протекціонізм

* Складено автором.

Модель ліберального протекціонізму. Перше десятиліття XIX ст. не позначилося кардинальними змінами митно-торговельної політики, на що суттєвий вплив мали відповідні історичні передумови. Зокрема, наприкінці XVIII ст. господарству як Російської імперії загалом, так і Підросійської України зокрема, був притаманний екстенсивний розвиток аграрного сектору, повільні темпи зростання вітчизняної промисловості та посилення кріпосної експлуатації. Такі економічні реалії зумовлювали необхідність посилення заходів відкритого протекціонізму, засади якого були закладені тарифом 1797 р., що зберіг численні заборони імпорту (сухопутний імпорт, імпорт французьких товарів) та високі ставки експортних мит. Відповідно, на початку XIX ст. протекціоністський захист, основні засади якого було закріплено у тарифах 1801–1807 рр., був

достатньо жорстким. Зокрема, за Тільзитським мирним договором (між Російською імперією, Прусією та Францією), було накладене торговельне ембарго на англійські товари. У другому ж десятилітті відбувається зниження протекціоністського тиску, а сама політика заступництва набуває більш ліберального характеру.

Серед причин, що сприяли суттєвому послабленню протекціоністських заходів, домінантним є зовнішньополітичний чинник. Франко-російська війна 1812 р. не лише стала причиною погіршення торговельних відносин Російської імперії та Франції та розриву раніше укладених угод щодо найбільшого сприяння у взаємній зовнішньоекономічній діяльності, але зумовила відновлення торговельних зв'язків з Англією. Дотримуючись зобов'язань, взятих на Віденському конгресі 1814–1815 рр., який заохочував країни Європи до запровадження засад вільної торгівлі, та під тиском Англії як головного торговельного партнера на той період, російський уряд бере курс на помірну лібералізацію митно-торговельної політики [1, с. 538].

Вагомим чинником впровадження моделі ліберального протекціонізму була також популяризація у західноєвропейській економічній думці ідей економічного лібералізму, які поділяла більшість із верхівки російського уряду, у тому числі й сам Олександр I. Вихований у дусі проєвропейських традицій, він був прихильником західноєвропейського сценарію економічного розвитку на основі ідей фритредерства. Серед народних мас основним рушієм такої трансформації та провідним суспільним агентом поширення ідей економічного лібералізму стало дворянство, яке, будучи головним споживачем іноземної продукції виступало за зниження торговельних бар'єрів та в принципі не могло підтримувати політику протекціонізму, яка спричиняла додаткове податкове навантаження [2, с. 210].

Характерні особливості моделі ліберального протекціонізму:

– домінування політичної функції, що передбачає застосування протекціонізму як інструменту реалізації зовнішньополітичного курсу держави;

- нехтування інтересами нечисельного промислового класу та спрямування протекціоністських заходів на розвиток зовнішньої торгівлі;
- механізм реалізації переважно обмежений заходами митного протекціонізму (експортне мито, імпортне мито, ембарго);
- незначна роль груп впливу у прийнятті політичних рішень, що зумовлено відсутністю конфлікту державного та приватно-господарського інтересу.

Реалізація політики заступництва на українській території в цей період спиралась переважно на митно-тарифні заходи, серед яких провідна роль належить імпортному миту. Саме рекордне зниження ставок ввізного мита є його відмітною ознакою, що свідчить про ліберальний характер протекціонізму початку XIX ст. Якщо в кінці XVIII ст. ставки ввізного мита сягали максимального рівня і складали 100–130% від ціни, то уже на початку XIX ст. у період ліберального протекціонізму вони досягли мінімальної позначки – 15–30% вартості товару [3, с. 131]. Ставки експортного мита також було встановлено на рекордно низькому рівні, а саме не більше 10% вартості товарів [4, с. 89]. На ліберальний характер протекціонізму початку XIX ст. вказує і скасування низки заборон на експорт та імпорт, збільшення переліку товарів, дозволених до ввезення й вивезення за нульовими ставками мит. Щодо статей імпорту, то це, насамперед, такі товари як шерсть, шовк, кам'яне вугілля, льон, пакля, шкіра, залізні та мідні руди, золото та срібло тощо; у переліку товарів експорту слід вказати шерстяні та шовкові вироби, пряжу, сіль, золото та срібло в злитках, монети, мідні та сталеві вироби тощо. Як видно, модель ліберального протекціонізму багато в чому нагадує митно-тарифну політику Англії у той період, згідно з якою був дозволений безперешкодний імпорт сировини та експорт готових виробів з неї.

Одним із важливих інструментів реалізації урядового курсу торговельної лібералізації на початку XIX ст. були торговельні угоди та конвенції. Зокрема, у 1818 р. підписано конвенцію між Російською імперією, Прусією та Австрією, за якою суттєво полегшувався транзит у напрямку Одеса-Броди, спеціально для торгівлі з Австрією відкрито Гусятинську митни-

цю, встановлено низькі ставки імпортного мита на пруські шкіряні, льняні та шерстяні вироби [3, с. 141]. Аналогічно, у 1819 р. прийнято указ про абсолютну свободу торгівлі у відносинах з Царством Польським.

Модель ліберального протекціонізму мала певні позитивні наслідки, які насамперед проявилися у пожвавленні вітчизняної зовнішньої торгівлі. Зокрема, митними тарифами 1816 та 1819 рр. уряд сприяв нарощуванню торговельного обороту і вже в 1820 р. експорт з чорноморсько-азовських портів складав 6931,5 млн руб., а імпорт – 3462,4 млн руб. [5, с. 61]. Надання у 1817 р. Одесі статусу порто-франко сприяло розвитку транзитної торгівлі через південні губернії України. У той же час, низькими темпами розвивалася вітчизняна промисловість, насамперед, через недостатню підтримку уряду у формі незначного субсидування та вибіркового кредитування та лібералізацію торговельного режиму. Зростання імпорту іноземної фабрично-заводської продукції сприяло витісненню вітчизняного промисловця, який був не здатний витримати конкуренцію ні за ціною, ні за якістю товару. Спрямування уряду на досягнення політичних цілей та підтримка розвитку зовнішньої торгівлі сприяла консервуванню депресивного стану вітчизняної цукрової, суконної, шерстяної, кам'яновугільної, металургійної галузей. Фактично така модель протекціонізму виявилася неефективною, оскільки сприяла розвитку лише зовнішньоторговельної сфери та не створювала економічних стимулів для розбудови вітчизняної промисловості.

Система митного лімітування. Починаючи з 20-х років XIX ст. відбувається радикальна зміна курсу митно-торговельної політики у бік посилення заборонного характеру протекціонізму. Така трансформація була зумовлена низкою ендогенних та екзогенних чинників. Зокрема, різка відмова від ліберальної зовнішньоекономічної політики та посилення протекціоністських заходів були зумовлені низькими темпами розвитку вітчизняного господарства. Аналіз рівня розвитку господарства в 1820–30-х роках свідчить, що в цей період економіка характеризується переважно екстенсивним типом розвитку, в ній переважають натуральні форми господарювання, частка сільського господарства є значно більшою частки мануфактурного виробництва та, найголовніше, вітчизняна

промисловість розвивається доволі повільними темпами, що було зумовлено: недостатнім рівнем науково-технічного забезпечення, низькою рентабельністю та капіталовіддачею мануфактурних виробництв; несприятливою податково-кредитною політикою уряду; високою вартістю сировини, необхідної для промислового виробництва; низькою продуктивністю та якістю праці промислових робітників, зумовленою відсутністю економічної мотивації та особистою залежністю.

Екстенсивний характер розвитку був притаманний і зовнішній торгівлі Російської імперії – на світовому ринку російська держава позиціонувалася переважно як споживач та постачальник сировини. У загальноімперському вивозі та українському експорті переважає сировина, у той час, коли внутрішній ринок переповнений іноземною високотехнологічною продукцією.

Важливим чинником впровадження заборонної системи в Російській імперії стала несприятлива митно-тарифна політика країн провідних торговельних партнерів. Зокрема, попри заклики до лібералізації торгівлі окремі західноєвропейські держави продовжували активно впроваджувати елементи протекціонізму. Так, у 20-х роках XIX ст. Франція запровадила заборонний тариф, за яким були суттєво підвищені ставки імпорту мита; Прусія, попри укладену конвенційну домовленість, суттєво підвищила ввізне мито на сировину, в експорті якої Російська імперія займала лідерські позиції.

Проте, на нашу думку, визначальним чинником переходу до заборонного протекціонізму став дефіцит державного бюджету, зумовлений, по-перше, підвищенням державних витрат у воєнний та післявоєнний період, по-друге, зниженням обсягу митного доходу від експортно-імпортних операцій внаслідок лібералізації торговельного режиму.

Вказані політико-економічні умови та чинники визначили такі характерні риси системи митного лімітування:

- спрямування протекціонізму на стабілізацію торговельного балансу шляхом суттєвого обмеження імпорту та стимулювання експорту;
- домінування фіскальної цілі протекціоністських заходів над покровительською;

- апробація поряд із заходами митного протекціонізму інструментів промислової підтримки;
- подвійне митне оподаткування: з однієї сторони, накладалися митні тарифи на сировину, з іншої, – на готові вироби із цієї сировини, що значно підвищувало вартість товару;
- розширення джерельної бази оподаткування за рахунок обкладання високими ставками імпорту мита товарів масового споживання, що обкладалися вищими митними ставками, ніж предмети розкоші.

Протягом періоду 20–50-х років XIX ст. було апробовано цілу низку інструментів політики заступництва. На заборонний характер протекціонізму зазначеного етапу вказують, насамперед, високі ставки імпорту мита та експорту мита. Зокрема, тариф на ввезення окремих товарів досягав 35–70% їхньої вартості [6, с. 539]. Хоча ставки вивізних тарифів були порівняно невисокими та коливалися в межах 10–30%, завдяки експорту мита до середини XIX ст. держава отримувала дві третини всього тарифного доходу [3, с. 131]. Роль торговельних бар'єрів у період дії системи митного лімітування відігравали також різноманітні митно-прикордонні збори, а саме ластовий, якірний, складський, карантинний збори, платежі за канцелярські послуги, за митний огляд та контроль транспортного засобу і вантажу, за таврування тощо.

Слід відмітити, що на період дії системи митного лімітування припадає найбільша кількість заборон. Зокрема, в цей час був заборонений імпорту олії, солі, сала, хлібного вина, чаю, цукру, білизни, взуття, вовняних тканин, шовкових виробів, залізних виробів, селітри, купоросу тощо; у групі експорту не дозволявся вивіз золотих, срібних та мідних монет, асигнацій, коней, пуху, шовку-сирцю, мідних та залізних руд тощо [7, с. 152–153]. Заходами митного обмеження уряд сприяв суттєвому скороченню імпорту, однак, у той же час, стимулював вітчизняний експорт шляхом розширення торговельних прав купців, відкриття вітчизняних сухопутних та морських митниць, обмеження торговельних прав іноземців тощо.

Система митного лімітування мала низку позитивних наслідків для розвитку вітчизняного підприємництва. Заходи заборонного протекціонізму сприяли розвитку стратегічних та

появі нових галузей вітчизняної промисловості, а саме цукрової, соляної, спиртогорілчаної, тютюнової, паперової, паперовопрядильної, скляної, фарфоро-фаянсової, суконної. Зокрема, за період 1825–1855 рр. на українській території у 30 разів зросла кількість цукрових заводів (із 7 до 214); було розроблено соляні родовища в Херсонській й Таврійській губерніях із сумарним обсягом видобутку солі майже 12 млн пуд. (1839 р.); відкрито 5 тис. винокурень із обсягом виробництва 2647 тис. відер вина; уже в 1850 р. налічувалося близько 20 фабрик з виробництва паперу, 15 паперово-прядильних та 20 фарбувально-набивних підприємств, 7 фарфоро-фаянсових заводів, 40 скляних заводів із обсягом виробництва 113 тис. руб. [8, с. 111; 9, с. 9–232; 10, с. 17–18, 344–345; 11, с. 289–290].

Реалізація системи митного лімітування позитивно позначилася на розвитку зовнішньої торгівлі, а саме: за період 1820–1850 рр. експорт з чорноморсько-азовських портів зріс на 43% (з 6931,5 млн руб. до 9915,0 млн руб.), а імпорт – 75% (з 3462,4 млн руб. до 6070,0 млн руб.) [5, с. 61–64]. У цілому за цей період зовнішньоторговельний оборот зріс на 54%, було досягнуто стабільного позитивного сальдо торговельного балансу. Позитивним наслідком реалізації політики протекціонізму стало підвищення рівня інтенсивності торговельного мореплавства українських портів. Зокрема, за період 1824–1849 рр. інтенсивність судноплавства в портах Чорного та Азовського морів складала 76268 кораблів (в середньому в рік – 3049), тобто 28,4% від загального показника по імперії [12, с. 141–142]. Обмежувальні заходи протекціонізму сприяли зростанню торговельного обороту українських ярмарок, зокрема, у 1842 р. лише на харківських ярмарках було реалізовано товарів на суму 20,5 млн руб., у 1846 р. – 25,1 млн руб., при цьому близько 90% складала продукція вітчизняного виробництва і лише 10% – імпортні товари [13, с. 74].

Таким чином, попри те, що модель заборонного протекціонізму носила фіскально-покровительський характер, вона дала поштовх для розвитку стратегічних та появи нових галузей вітчизняної промисловості, стимулювала національний експорт, забезпечила поживлення внутрішньої торгівлі. Вод-

ночас, державне покровительство та високі торговельні бар'єри не сприяли розвитку внутрішньої конкуренції, внаслідок чого створенні на початку ХІХ ст. фабрично-заводські підприємства за 25 років не розвинулися ні технічно, ні технологічно, що позначилося на низькій якості продукції. Жорстка митно-тарифна сітка зумовлювала погіршення торговельних відносин Російської імперії з країнами-партнерами та сприяла розвитку контрабанди, яка відбирала значну частину державного доходу.

Модель помірною протекціонізму. Прорахунки системи митного лімітування та необхідність підпорядкування внутрішніх економічних процесів воєнним потребам 1853–1856 рр. та вимогам світового ринку змушує уряд з 50-х років ХІХ ст. значно послабити протекціоністський тиск, що виразилося у лібералізації митних тарифів у 1850, 1857, 1868 рр. Можна виділити такі групи чинників, які сприяли впровадженню моделі помірною протекціонізму:

- екзогенні: лібералізація торговельних режимів країн стратегічних партнерів, комерційні банківські кризи у США та Великобританії, відкриття родовищ дорогоцінних металів, формування нових ринків збуту, завершення промислового перевороту та буржуазних революцій у країнах Європи;
- ендегенні: розвиток внутрішньої промисловості та сільського господарства, активні урбаністичні процеси, розвиток банківської діяльності та збільшення обсягу вільного капіталу, селянська реформа 1861 р., формування ринку найманої праці, розширення оборотів внутрішньої торгівлі, Кримська війна 1853–1856 рр., блокада чорноморських та азовських портів, ліквідація внутрішнього митного кордону Російської імперії та Царства Польського.

Незважаючи на те, що модель помірною протекціонізму характеризується певною лібералізацією зовнішньоекономічної урядової політики, її цільове скерування носить виражений фіскальний характер, про що свідчить пониження більшості ставок імпортних мит у групі так званих предметів розкоші (прянощі, цукор, фрукти, бавовна, шовк, колекційні виноградні вина тощо). Своєю чергою для товарів широкого вжитку запроваджувались високі ставки мита. У той же час модель помірною протекціонізму є спробою уряду узгодити не лише

стан розвитку внутрішньо-економічних процесів із запитами світового ринку, а й державний фіскальний інтерес із приватногосподарським. Із цією метою реалізація протекціонізму у 1850–1870-х роках здійснюється за активного поєднання заходів митного захисту та промислового покровительства.

Зокрема, у другій половині XIX ст. помірними тарифами 1857 р. та 1868 р. уряд значно знизив ставки імпортного мита, довівши їх до рівня 25–35% від ціни товару. У товарній структурі імпорту та експорту було значно зменшено кількість заборон (ембарго залишилося лише на імпорт хлібного вина та спиртів, солі, чаю, селітри, сірників, церковних ікон та експорт кредитних й іноземних лотерейних білетів) [7, с. 169]. У період помірною протекціонізму значно збільшилася кількість товарів, що ввозилися до країни за нульовим митним тарифом. Зокрема, такі пільги надавалися на імпорт заліза, чавуну, сільськогосподарських машин та обладнання, механічних станків, моделей паровозів, коліс, ресор, якорів, канатів, ланцюгів тощо.

Політика помірною протекціонізму реалізовувалася переважно через внутрішні податки та збори шляхом надання відповідних пільг окремим суспільно-економічним групам. Зокрема, від сплати подушного податку звільнялися працівники державних заводів та фабрик, вступники до технологічних, комерційних, ремісничих училищ та торговельного мореплавства, вітчизняні та іноземні майстри, промислові робітники гірських та соляних заводів, купці, записані у гільдії, іноземні вівчарі, суконні та шовкопрядильні майстри, що перейшли у російське підданство, іноземці, записані у ремісничі цехи тощо. Привілеї у сплаті кріпосного мита від уряду отримували чиновники гірничих служб за придбання чи продаж будинків в заводських поселеннях та гірничих містечках, учасники операцій з купівлі-продажу морських суден [14, с. 90]. Значну підтримку вітчизняної промисловості та торгівлі здійснював уряд за рахунок скасування соляного акцизу, звільнення окремих груп товарів (спирту, вина, пива, меду, спирту як фабричної сировини) від сплати питного акцизу, зниження акцизу на цукор в окремих губерніях, надання дозволу на патентування винаходів, таврування вітчизняної продукції, відміни шосейних, подорожніх, міських та інших зборів.

Наслідки політики помірною протекціонізму для розвитку вітчизняного господарства були доволі неоднозначними. Зниження ставок імпортного мита на певні товари за період 1855–1875 рр. зумовило падіння темпів розвитку окремих промислових сфер краю, що виявилось, насамперед, у зменшенні кількості фабрично-заводських підприємств, зокрема, в цукровій галузі – на 18%, скляній – на 22,5%, тютюновій – на 17,4%, у винокурінні – на 48%. У той же час, сприятлива протекціоністська політика уряду зумовила поживлення важкої індустрії. Зокрема, до середини XIX ст. вугільна промисловість не користувалася державною підтримкою (до 1868 р. іноземне вугілля ввозилося за нульовим тарифом). Ситуація почала докорінно змінюватися з 1868 р., коли було встановлено тарифну ставку 0,5 коп. зол. на імпорт вугілля через сухопутний кордон з Царством Польським. Результатом стало суттєве зростання обсягів видобутку вугілля в Донецькому регіоні: якщо в 1859–1860 рр. він складав 1,1–1,2 млн пуд., то уже в 1875 р. – 50,9 млн пуд. [15, с. 101]. Аналогічно в період помірною протекціонізму почала розвиватися вітчизняна металургія: уже в 1875 р. Південно-Східна Україна виробляла 622,5 тис. пуд. чавуну, 998,6 тис. пуд. заліза й сталі [16, с. 189].

У період 60–70-х років XIX ст. завдяки низці заходів державного покровительства, а саме: скасування імпортного мита на чавун й залізо для машинобудівних заводів (1861 р.), прийняття положення про виключне вітчизняне виробництво залізничної техніки (1866 р.), встановлення помірною митного тарифу на імпортні машини (1869 р.), збільшення ставки імпортного мита на паровози (1879 р.) значно поживався розвиток вітчизняного машинобудування [1, с. 148–149]. Було відкрито механічний завод в Одесі та Славуті (Волинська губ.), заводи із виготовлення сільськогосподарської техніки в Катеринославській, Київській, Подільській губерніях, заводи із виготовлення чавунних, залізних та мідних виробів й парових машин в Чернігівській губернії [17, с. 8]. Слід відзначити, що розвитку сфери важкої індустрії сприяло також і залізничне будівництво, розгорнуте на українській території, починаючи з третьої чверті XIX ст. Зокрема, уже в 1874 р. протяжність за-

лізниць на території України складала 3730 верст [16, с. 261–262].

Щодо розвитку зовнішньої торгівлі в період 50–70-х років XIX ст., то відмітним є суттєве згортання експортно-імпорتنих операцій через чорноморсько-азовські порти, що було зумовлено конфліктом Росії з Туреччиною, а згодом з морськими державами Західної Європи, та пожвавлення зовнішньої торгівлі через західний сухопутний кордон, чому сприяв уряд, знизивши ставки ввізного та вивізного мита. Така політика слугувала продовженням лінії царського уряду на обмеження економічної автономії українського ринку [18, с. 172–173]. Проте у 1865 р. зовнішньоторговельний оборот лише з Ісаковецької та Гусятинської митниць Подільської губернії складав 1625,6 тис. руб., у 1870 р. – 2644,6 тис. руб. [19, с. 10, 36].

Модель «золотого» протекціонізму. Перш за все, слід вказати, що означена назва даної моделі протекціонізму є доволі умовною та пов'язана насамперед із урядовою постановою 1876 р., за якою вперше в історії впровадження політики покровительства в Російській імперії було закріплено стягнення митно-тарифних платежів золотом. Період дії такої політики митного протекціонізму виявився «золотим» як для держави, так і для окремих фінансово-бізнесових груп, оскільки, з одного боку, максимально зросли обсяги митного-тарифного доходу, з іншого, виникли сприятливі передумови нагромадження приватного капіталу. У 1870-х роках новий етап розвитку протекціонізму позначається переходом до системи жорстких охоронних заходів, що було зумовлено низькою внутрішньо- та зовнішньоекономічних причин, а саме: швидким економічним розвитком на основі розбудови нових галузей господарства; будівництвом розгалуженої мережі залізниць, що вимагало значних фінансових вливань; вимогою врівноваження податкової системи та платіжного балансу, необхідністю подолання негативного сальдо торговельного балансу; зумовленого скороченням експорту хліба з чорноморських портів через посилення конкуренції на міжнародному ринку хліба з боку Америки, Австралії та Індії; посиленням впливу окремих соціально-економічних груп (промислово-торговельної буржуазії) на політику уряду. Аналіз чинників

формування моделі «золотого» протекціонізму дозволив виявити такі характерні особливості:

- спрямування на забезпечення фіскальних цілей та зниження рівня державної заборгованості;
- стягнення імпортного мита золотом;
- домінування нетарифних методів практичної реалізації політики підтримки;
- невідповідність цілей політики протекціонізму засадам класичного підходу: заходи протекціонізму застосовувалися переважно для захисту існуючих виробництв, а не для створення нових;
- скерування протекціоністських заходів на цілі, не пов'язані із покровительством розвитку вітчизняної промисловості, а саме: для так званого «покровительства в кредит» (коли посилення імпортних тарифних ставок здійснювалося з метою підтримки ще неіснуючих галузей промисловості, зокрема, сфери виробництва суперфосфатів та вирощування хмелю), на зниження негативного впливу кон'юнктури світового ринку.

У період «золотого» протекціонізму домінуючими методами реалізації політики підтримки виявилися валютно-кредитні інструменти, виробниче субсидування та державні замовлення. Серед валютно-кредитних методів найперше слід вказати ревальвацію, девальвацію, маневрування обліковою ставкою, конверсії, пільговий промисловий кредит на влаштування мануфактур, технічні вдосконалення, придбання необхідного машинного обладнання та інструментів.

Одним із методів економічної підтримки розвитку промислових підприємств у 70–80-х роках XIX ст. було пряме субсидування. Субсидії мали переважно адресний характер і надавалися конкретним підприємствам, що діяли насамперед у тих галузях промисловості, які забезпечували конкурентні переваги даного регіону, а саме: суконній, шовковій, цукровій, вовняній, окремих сферах важкої промисловості та торговельного мореплавства. Поряд із прямим субсидуванням досить важливим економічним методом протекціонізму були державні замовлення, що гарантували вітчизняним підприємствам збут продукції та покриття виробничих витрат. Найбільша частка державних замовлень припадала на сфери залізничного будівництва, важкої промисловості, воєнної галузі та судно-

будування. Державні субсидії та замовлення підвищували рівень рентабельності промислових підприємств та робили їх привабливими для іноземного інвестування, що можна розглядати як один із вагомих чинників сприяння розвитку вітчизняної промисловості.

Наслідками реалізації моделі «золотого» протекціонізму у 1876–1891 роках стало:

- нарощування обсягів виробництва у сферах важкої індустрії: майже вдвічі зріс обсяг видобутку кам'яного вугілля в Донецькому регіоні; на металургійних підприємствах Південно-Східної України майже в двадцять разів зросло виробництво чавуну, майже вдев'ятеро – заліза і сталі;
- створення в українських губерніях корпоративних структур, головним чином, у цукровій, кам'яновугільній, соляній, борошномельній, спиртовій, кондитерській галузях, сферах торгівлі та сільського господарства;
- посилення припливу іноземних капіталів у стратегічні галузі вітчизняного господарства: обсяг інвестицій, вкладених у кам'яновугільну галузь Донецького регіону, складав 8–8,9 млн руб. (1875–1891 рр.), металургійну – 1,6 млн руб. (1885 р.), соляну – 2,6 млн руб. (1890 р.) [20, с. 19];
- відновлення високих показників вітчизняного експорту та досягнення позитивного сальдо торговельного балансу: уже в 1888 р. через чорноморські та азовські порти було вивезено товару на суму 373 млн руб., а ввезено – на 59 млн руб. [5, с. 98];
- швидке зростання внутрішньо-торговельного обороту;
- підвищення рівня механізації, модернізації, концентрації, технічного та технологічного оснащення вітчизняного виробництва;
- зростання тарифного доходу;
- зниження зовнішньої державної заборгованості;
- розвиток мережі транспортних шляхів: майже вдвічі зросла протяжність залізниць на українській території.

Модель жорсткого протекціонізму. В кінці XIX – на початку XX ст. у визначенні протекціоністського курсу уряду домінантним був зовнішньополітичний та економічний фактор, а саме загострення відносин між західноєвропейськими країнами щодо розподілу східних ринків збуту та назрівання Першої

світової війни. Намагаючись захистити свої економічні інтереси на Далекому Сході та утримати позиції на чорноморських протоках, уряд повертається до системи жорсткого протекціонізму.

Останньою спробою дещо послабити протекціоністський тиск та задовольнити інтереси окремих груп впливу став тариф 1891 р., який врегулював постанови попередніх митних розписів: на імпорт сировини були збережені та незначно підвищені тарифи, стосовно окремих товарів – суттєво знижені, збережені вони лише на ті товари, що не мали значної частки у внутрішньо-торговельному обороті. Запровадження цього тарифу свідчило про раціональний підхід до розробки митно-торговельної політики: уряд намагається поєднати часто суперечливі фіскальну та покровительську цілі протекціонізму, іншими словами, узгодити загальну митно-торговельну політику з державними інтересами та забезпечити необхідний захист вітчизняної промисловості.

Однак наприкінці XIX ст. істотні зміни у зовнішньоекономічній політиці західноєвропейських країн, важливим елементом якої стає аграрний протекціонізм, змушують уряд переглянути своє ставлення до протекціоністської політики як інструменту захисту внутрішнього ринку, оскільки запровадження західноєвропейськими країнами імпорتنих бар'єрів у аграрній сфері мало негативні наслідки для Російської імперії як одного з головних постачальників сільськогосподарської сировини на світовий ринок. Значний негативний вплив на розвиток товарності вітчизняного сільськогосподарського виробництва мали конвенційні угоди 1892 р. між країнами Європи, згідно з якими для країн-учасниць договору був встановлений режим найбільшого сприяння та узгодженні взаємні поступки у тарифному регулюванні, а у торгівлі з іншими країнами, у тому числі з Російською імперією, встановлені доволі високі ставки імпорتنих мит, що, фактично, стало причиною переходу уряду від політики автономного тарифу до системи диференціальних тарифів [1, с. 598]. Згідно цієї системи, стосовно торговельних операцій з країнами, в яких Російська імперія користувалася режимом найбільшого сприяння (Великобританія, Нідерланди, Франція, Туреччина, Бельгія тощо), було залишено попередній тариф, а для інших (Німеччина, Австро-

Угорщина, Румунія, Італія, Португалія) – встановлювались імпортні мита з 30-відсотковими надбавками [1, с. 600]. Слід відмітити, що за допомогою системи диференціальних тарифів Російська імперія закріпила свої торговельні позиції та створила сприятливі умови для позиціонування вітчизняного виробника на світовому ринку.

Реформування митно-торговельної політики урядом доповнювалося доволі жорсткими заходами внутрішньо-економічної політики, зумовленими необхідністю акумуляції державних фінансових ресурсів. Зокрема, суттєво було знижене промислове покровительство через зменшення державних замовлень та обсягу прямого виробничого субсидування, підвищення відсоткових ставок за промисловими кредитами, скасування податкових пільг тощо. Якщо на початку XIX ст. 6% всіх державних витрат спрямовувалися на субсидування вітчизняної промисловості та торгівлі, то уже у 90-х роках XIX ст. частка витрат з державного бюджету, що йшли на підтримку фабрик і заводів, складала лише 1–1,62% [21, с. 16; 3, с. 82]. Високий рівень державного покровительства зберігався лише для суконної та військової галузей (адміралтейські, артилерійські, гарматні заводи) та сфери залізничного будівництва. Зокрема, за період 1890–1900 рр. на придбання рухомого складу (вагонів, паровозів) було виділено 1 млрд руб. [21, с. 5]. За період 1900–1910 рр. сума державного замовлення на придбання паровозів та вагонів сягнула близько 500 млн руб. [22, с. 71].

Така митно-торговельна та внутрішньо-економічна політика уряду мала неоднозначні наслідки для розвитку вітчизняного господарства, які проявилися у наступному:

- повільному нарощуванні обсягів виробництва цукрової, кам'яновугільної, гірничорудної, металургійної, соляної, скляної, фарфоро-фаянсової галузей;
- падінні темпів розвитку вітчизняного машинобудування, спиртогорілчаної, тютюнової галузей, сільського господарства;
- формуванні на українських землях нової промислової бази стратегічного значення: якщо на початку XIX ст. на території тогочасної України налічувалося близько 20–30% крупно-

масштабних промислових підприємств, то уже на початку XX ст. показники складали відповідно 90%;

- послабленні інтенсивності розвитку малого бізнесу: до кінця XIX ст. частка дрібного мануфактурного виробництва знизилася з 70–80% до 10%;
- масових банкрутств підприємств, що користувалися надмірним державним покровительством;
- радикальній модернізації структури господарства та появи нових організаційно-правових форм господарювання (корпоративних підприємств, господарських товариств, кооперативів);
- концентрації промислово-торговельного капіталу у формі трестів, синдикатів, картелів;
- розвитку підприємницького сектору економіки та ринкової (банківської, фондової, біржової) інфраструктури;
- реструктуризації внутрішньо-торговельної сфери: падінні товарообороту на українських ярмарках.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження свідчить, що розвиток протекціонізму в Російській імперії здійснювався шляхом поетапної зміни форм політики від заборонної до ліберальної, що, своєю чергою, дає підстави для періодизації етапів розвитку заступницької політики та визначення окремих моделей заступництва, відмінних за рівнем інтенсивності протекціоністського тиску. Зокрема можна виділити такі періоди та відповідні моделі: 1801–1822 рр. – ліберальний протекціонізм, що застосовувався переважно як інструмент зовнішньополітичного тиску держави; 1822–1850 рр. – система митного лімітування, скерована на стабілізацію торговельного балансу та створення умов для розвитку вітчизняної промисловості; 1850–1876 рр. – помірний протекціонізм, що мав на меті адаптацію розвитку внутрішньо-економічного ринку до умов міжнародної торгівлі та руху капіталів; 1876–1891 рр. – «золотий» протекціонізм, скерований на зниження рівня державного боргу; 1891–1910 рр. – жорсткий протекціонізм, що запроваджувався з метою узгодження митно-торговельної політики з державними фіскальними інтересами та забезпечення захисту вітчизняної промисловості в умовах зростання міжнародної конкуренції.

Аналіз визначених моделей вітчизняного протекціонізму за критеріями цільового скерування, механізмів та наслідків реалізації показав, що жодна з них не є оптимальною та має як певні переваги, так і недоліки. Зокрема, недостатньо ефективною виявилася модель ліберального протекціонізму, яка попри сприяння пожвавленню зовнішньоторговельних операцій, не створила стимулів для розвитку вітчизняної промисловості. Система митного лімітування дала значний поштовх для економічного зростання, сприявши розвитку стратегічних та нових сфер вітчизняної крупномасштабної промисловості, пожвавленню дрібного мануфактурного виробництва, активізації експортних операцій, зростанню внутрішньо-торговельного обороту. Водночас відсутність конкуренції на внутрішньому ринку та надмірні зовнішньоторговельні бар'єри створили «тепличі умови» для розвитку вітчизняного виробництва та знизили мотивацію до виробничої модернізації. Саме це спричинило негативні наслідки реалізації цієї моделі на практиці, а саме: падіння темпів розвитку цукрової, скляної, тютюнової, спиртогорілчаної галузей. Проте саме політика помірною протекціонізму сприяла активізації розвитку вітчизняної важкої індустрії.

Запровадження так званого «золотого» протекціонізму, коли окремими заходами фінансової та промислової політики уряд сприяв накопиченню приватного капіталу та значному притоку іноземних інвестицій у вітчизняне господарство, спричинило економічне піднесення, як наслідок – пожвавився розвиток галузей легкої, харчової та важкої промисловості, зросли обсяги вітчизняного експорту, розвинулася мережа транспортних шляхів, підприємницький сектор, ринкова інфраструктура тощо. Водночас, надмірне та тривале державне покровительство в період «золотого» протекціонізму спричинило штучний характер ринкової модернізації та індустріалізації. Підтвердженням цього став економічний спад та асиметричність розвитку вітчизняного господарства в період жорсткого протекціонізму за суттєвого послаблення державного заступництва.

Якщо говорити про можливість застосування розглянутих моделей протекціонізму в Україні на сучасному етапі, то слід відзначити, що жодна з них у чистому вигляді не відповідає

реаліям та запитам сучасного стану розвитку вітчизняної економіки. Однак вивчення історичного досвіду реалізації тих чи інших заходів протекціонізму повинно стати підґрунтям для формування теоретичної та методологічної бази для розробки оптимальної й ефективної в умовах сьогодення доктрини протекціонізму.

1. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. – СПб., 1896. – 636 с.
2. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. Туган-Барановский. – М., 1922. – 429 с.
3. Министерство финансов. 1802–1902. Исторический обзор главных мероприятий финансового ведомства : в 2 ч. – Ч. 1. – СПб., 1902. – 640 с.
4. Бутенко В.А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности: курс коммерческих училищ / В.А. Бутенко. – М., 1910. – 120 с.
5. Семенов А.В. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины семнадцатого столетия по 1858 год : в 3 т. / А.В. Семенов. – Т. 3. – СПб, 1859. – 535 с.
6. Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. – Томск : Типо-лит. Сибирского т-ва печатного дела, 1911. – 850 с.
7. Никольский С. О внешних таможенных пошлинах / С. Никольский. – Москва, 1865. – 124 с.
8. Горлов И. Обзорение экономической статистики России / И. Горлов. – СПб, 1849. – 345 с.
9. Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты / П. Крюков. – СПб.: Тип. Департамента внешней торговли, 1853. – 249 с.
10. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России : Департамент мануфактур и внутренней торговли : в 3 т. – Т. 1. – СПб, 1862. – 428 с.
11. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России : Департамент мануфактур и внутренней торговли : в 3 т. – Т. 3. – СПб, 1865. – 655 с.

12. Сборник статистических сведений о России, издаваемый Статистическим отделением Императорского русского географического общества : в 3 кн. – Кн. 1. – СПб., 1851. – 276 с.
13. Сборник статистических сведений о России, издаваемый Статистическим отделением Императорского русского географического общества : в 3 кн. – Кн. 2. – СПб., 1854. – 322 с.
14. Свод законов Российской империи : в 16 т. – Т. 5 : Уставы о податях, о пошлинах и сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. – СПб., 1857. – 833 с.
15. Неболсин Г.П. Статистическое обозрение внешней торговли России : в 2 т. / Г.П. Неболсин. – Т. 1. – СПб., 1850. – 410 с.
16. Радциг А.А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю / А.А. Радциг. – СПб. : Деп. ж/д М-ства пути сообщений, 1896. – 267 с.
17. Боднарчук Т.Л. Розвиток вітчизняної промисловості під впливом політики протекціонізму в XIX – початку XX століття / Т.Л. Боднарчук // Фрагментація наукових досліджень: перспективи та проблеми : зб. наук. праць : у 2 ч. – Ч. 1. – К. : Центр наукових публікацій, 2013. – С. 6–10.
18. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. Ч. 1 / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. канд. екон. наук В.В. Небрат ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 332 с.
19. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х років) : збірка документів / Автори-упорядники, передмова, коментарі Ю.С. Земський, В.В. Дячок. – Хмельницький : ХНУ, 2007. – 127 с.
20. Оль П.В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России / П.В. Оль. – Ленинград, 1925. – 35 с.
21. Брандт Б.Ф. Финансовая политика и таможенное покровительство / Б.Ф. Брандт. – СПб., 1904. – 176 с.
22. Хрулев С.С. Финансы России / С.С. Хрулев. – СПб., 1907. – 292 с.

Транслітерований список джерел

1. Fabrichno-zavodskaya promyshlennost' i torgovlya Rossii: s prilozheniem obshchei karty fabrichno-zavodskoi promyshlennosti Rossiiskoi imperii / Ministerstvo finansov, Departament torgovki i manufaktur. – SPb., 1896. – 636 s. [in Russian]

2. Tugan-Baranovskii M. Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem. Istoricheskoe razvitie russkoi fabriki v XIX veke / M. Tugan-Baranovskii. – M., 1922. – 429 s. [in Russian]
3. Ministerstvo finansov. 1802–1902. Istoricheskii obzor glavnykh meropriyatiy finansovogo vedomstva : v 2 ch. – Ch. 1. – SPb., 1902. – 640 s. [in Russian]
4. Butenko V.A. Kratkii ocherk istorii russkoi torgovli v svyazi s istoriei promyshlennosti: kurs kommercheskikh uchilishch / V.A. Butenko. – M., 1910. – 120 s. [in Russian]
5. Semenov A.V. Izuchenie istoricheskikh svedenii o rossiiskoi vneshnei torgovle i promyshlennosti s poloviny semnadsatogo stoletiya po 1858 god : v 3 t. / A.V. Semenov. – T. 3. – SPb, 1859. – 535 s. [in Russian]
6. Sobolev M.N. Tamozhennaya politika Rossii vo vtoroi polovine XIX veka / M.N. Sobolev. – Tomsk : Tipo-lit. Sibirskogo t-va pechatnogo dela, 1911. – 850 s. [in Russian]
7. Nikol'skii S. O vneshnikh tamozhennykh poshlinakh / S. Nikol'skii. – Moskva, 1865. – 124 s. [in Russian]
8. Gorlov I. Obozrenie ekonomicheskoi statistiki Rossii / I. Gorlov. – SPb, 1849. – 345 s. [in Russian]
9. Kryukov P. Ocherk manufakturno-promyshlennykh sil Evropeiskoi Rossii, sluzhashchii tekstem promyshlennoi karty / P. Kryukov. – SPb. : Tip. Departamenta vneshnei torgovli, 1853. – 249 s. [in Russian]
10. Obzor razlichnykh otraslei manufakturnoi promyshlennosti Rossii : Departament manufaktur i vnutrennei torgovli : v 3 t. – T. 1. – SPb, 1862. – 428 s. [in Russian]
11. Obzor razlichnykh otraslei manufakturnoi promyshlennosti Rossii : Departament manufaktur i vnutrennei torgovli : v 3 t. – T. 3. – SPb, 1865. – 655 s. [in Russian]
12. Sbornik statisticheskikh svedenii o Rossii, izdavaemyi Statisticheskim otdeleniem Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva : v 3 kn. – Kn. 1. – SPb., 1851. – 276 s. [in Russian]
13. Sbornik statisticheskikh svedenii o Rossii, izdavaemyi Statisticheskim otdeleniem Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva : v 3 kn. – Kn. 2. – SPb., 1854. – 322 s. [in Russian]
14. Svod zakonov Rossiiskoi imperii : v 16 t. – Т. 5 : Ustavy o podatyakh, o poshlinakh i sborakh s pitei, s sveklosakharnogo proizvodstva, i s tabaku. – SPb., 1857. – 833 s. [in Russian]

15. Nebolsin G.P. Statisticheskoe obozrenie vneshnei torgovli Rossii : v 2 t. / G.P. Nebolsin. – T. 1. – SPb., 1850. – 410 s. [in Russian]
16. Radtsig A.A. Vliyanie zheleznykh dorog na sel'skoe khozyaistvo, promyshlennost' i torgovlyu / A.A. Radtsig. – SPb. : Dep. zh/d M-stva puti soobshchenii, 1896. – 267 s. [in Russian]
17. Bodnarchuk T.L. Rozvytok vitchyznjanoi' promyslovosti pid vplyvom polityky protekcionizmu v XIX – pochatku XX stolittja / T.L. Bodnarchuk // Fragmentacija naukovykh doslidzhen': perspektyvy ta problemy : zb. nauk. prac' : u 2 ch. – Ch. 1. – K. : Centr naukovykh publikacij, 2013. – S. 6–10. [in Ukrainian]
18. Evoljucija rynkovykh instytutiv v Ukraini : monografija : u 2 ch. Ch. 1 / [V.V. Nebrat, N.A. Suprun ta in.] ; za red. kand. ekon. nauk V.V. Nebrat ; NAN Ukrainy ; In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2012. – 332 s. [in Ukrainian]
19. Zvity podil's'kyh gubernatoriv (kinec' 1860-h – seredyna 1880-h rokiv) : zbirka dokumentiv / Avtory-uporjadnyky, przedmova, komentari Ju.S. Zems'kyj, V.V. Djachok. – Hmel'nyc'kyj : HNU, 2007. – 127 s. [in Ukrainian]
20. Ol' P.V. Inostrannye kapitaly v narodnom hozjajstve dovoennoj Rossii / P.V. Ol'. – Leningrad, 1925. – 35 s. [in Russian]
21. Brandt B.F. Finansovaja politika i tamozhennoe pokrovitel'stvo / B.F. Brandt. – SPb., 1904. – 176 s. [in Russian]
22. Hrulev S.S. Finansy Rossii / S.S. Hrulev. – SPb., 1907. – 292 s. [in Russian]

Одержано 01.10.2014 р.